

Eesti Kunstiakadeemia
Kunstikultuuri teaduskond
Muinsuskaitse ja restaureerimise osakond

Tarmo Miller

KESSELAIU RUUMI NAASMINE

Asustumustri taastekkimise protsess

Kesselaid, Muhu vald, Saare maakond, Eesti

Arhitektuuri konserveerimise ja restaureerimise

täiendkoolituskursuse lõputöö

2009./2010. õ-a.

Tallinn 2010

SISUKORD

SISSEJUHATUS	3
RUUMI TAASTAMINE	4
SAAR	6
KESSELAID	7
PROTSESS	8
KELDER	10
KOKKUVÕTE	13
KASUTATUD ALLIKMATERJALID	14
LISAD	15

SISSEJUHATUS

Teema tausta selgitamiseks pean vajalikuks järgnevail lehekülgedel esitletava töö konteksti lahtikirjutamist. Sellise teemavalikuni jõudsin üheaegselt kahte teed pidi: oli olemas koht, millega on mõningane kokkupuude ja mis tundus huvitav; ning oli mõttekäik, mille abil püüdsin endale selgeks teha, miks see koht huvitav on. Liikusin astmeliselt, igal sammul võimalikke valikuid uurides ja neist ühte eelistades. Sammud olid järgmised:

- Esimene jaotus – tiheda asustusega **linnakeskkond** (linn) / tiheda asustusega **maakeskkond** (küla)
- Teine jaotus – asustatud maakeskkond, mis on teiste samasugustega tihedas kontaktis / **maakeskkond, mis on teistest mingil viisil eraldatud** (näiteks looduslikud eraldused, nagu saar)

Edasi püüan kirjeldada mitmeid võimalikke stsenaariume (millest igapähe järele saaks lisada Eestimaalt reaalse näite), mis üheteljelisele skaalale taandatuna oleksid järgmised:

- **Saar**, kus kohalik elanikkond on olemas, järjepidev, elujõuline ning suudab ja tahab märgata, hoida ja arendada kohalikke käitumis- ja ruumimustreid,
- **Saar**, mille elanikkond mitmel põhjusel väheneb ja seda eelkõige noorte ja/või aktiivsete arvelt,
- **Saar**, kust on elanikud hiljuti lahkunud, kuid mitmetel põhjustel on majapidamised peaaegu terviklikult maha jäänud ja säilinud,
- **Saar**, mis on jäänud tühjaks juba mõnda aega tagasi, ent mis riiklikult olulisena hoitakse pidevalt „mehitatuna“ (olulisemate laevateede sihtmajakad, olulised looduskaitsealad jne),
- **Saar**, mis on jäänud tühjaks pikemaajaliste olude sunnil, kust lahkumine oli kaalutletud ja kolimine põhjalik, ning mis samas pole ka riiklikult nii oluline, et seda kohapeal vääramatult tunda oleks.

Viimasena toodud stsenaariumi korral saavadki kokku alguses lahutatud kaks mõtteteed – selline saar on näiteks Kesselaid.

Põnevus ja uudishimu tekib siis, kui kujutada ette olukorda, kus kustunud asustustriga keskkonnas tekib tahe ja vajadus struktuuri taastada.

RUUMI TAASTAMINE

Enamasti räägitakse *objekti* taastamisest (konserveerimisest / rekonstrueerimisest / restaureerimisest / renoveerimisest). See on põhjendatud, kui *objekt* ja teda ümbritsev keskkond on aja jooksul lahku kasvanud, keskkond on muutunud kiiremini kui *objekt* ja keskkonna arenguloogikast ei saa tuletada *objekti* arengut – haakumist ei toimu või on see väga õrn, literatuurne. Ikka tuleb ette.

Tuleb ette ka olukordi, kus objekt ja tema keskkond on vägagi seotud. Näiteks seesama suhteliselt äärmuslik saareolukord. Sel juhul ei saa kohe „ratsutada“ objektini ja hakata „kamandama“, vaid tuleb tõusta üks skaala-aste üles – asustusühiku tasemele. Tegutsemise põhimõte on sama mis objekti puhul – teha kindlaks väärtused, siis kahjustused, seejärel kahjustuste põhjused, need likvideerida ja siis edasi. Erinev on aga ajaline mõõde: keskkonda loovad objektid on üldjuhul kujunenud palju lühema ajaga kui keskkond nende ümber. Keskkonna tekkimine on protsess ja ka keskkonna taastekkimine on protsess. Sellelt pinnalt kavatsengi edasises töös lähtuda.

Konkreetses kohas on teatud pidepunktid – elemendid, mis on olnud kunagises asustusstruktuuris tähtsad, mille tekkimisel olid/on olemas teatud põhjused ja tingimused, mis on vähemal või rohkemal määral alles (tajutavad) ja mille otstarbekus, säilitamise-kasutamise-taastamise määr selgineb protsessi tulemusena. Tekkimise protsess ja taastekkimise protsess.

Küsimus taandub ammusele arutlusele – kas kõik, mis on, on, või on see vaid taju? Kas heli on kui kuuljat kõrva pole? Kas ruum on kui tajujat/kasutajat pole? Kui rääkida inimtekkelisest ruumist, siis pigem see on koos tajumise ja kasutamisega, mitte ilma.

Jätkates enne *ruumi taastamise* vahelepõiget olnud mõtet, siis kogu protsessi käivitav intriig seisneb selles, et on olemas aktiivseid inimesi, kes soovivad end siduda saarega, kus varasema asustuse jäljed on peaaegu et kustunud. Veel seisavad kivid üksteise peal, veel võib ühtede üksteise peal olevate kivide ja teiste üksteise peal olevate kivide vahel aimata seoseid, kuid

samaaegselt on uutel tulijatel ka võimalus neid seoseid mitte märgata ja alustada nullist. See potentsiaalne vastuolukoht ja valikukoht ongi järgneva töö üheks tõukeks.

Teiseks tõukeks on tähelepanek, et esineb juhtumeid, kus pärandi ja muinsuskaitse valdkonnas jäävad käsitletavate teemade puhul tahaplaanile või varjatuks konkreetsete sammude taga olevad suuremad ja üldisemad (strateegilisemad) otsused ja visioonid ning tegevusel on oht taanduda objekt haaval objektipõhiseks (esineb loomulikult ka muudes valdkondades, aga antud hetkel tegelen sellega). Proovin ka sellele mõttele mingit katet leida.

Et saared on vahepealsete poliitiliste olude tõttu lakanud olemast „kodu“, on asemele tulnud idealiseeritud käsitlus. Ühelt poolt populaarsed romantilised filmid ja laulud saartest ja saare elust (idülliline eraldatus), teiselt poolt fenomenoloogiline baas, mis püüab „saare kui sellise“ olemust lahti kodeerida¹. Neist kummaski selles töös juttu ei tule. Selle töö mõte on suunatud neile reaalsele otsustele ja sammudele, mis konkreetsetes kohas teha tuleb ja tehakse (mis ei välista loomulikult olulisi romantilisi ja/või fenomenoloogilisi mõjutusi). Töö ei püüa olla üldistav, abstraktne ja „saart igatsevalt mandrilt kiikriga jälgiv“ – eesmärk on olla „kohal“, elust samm ees (või siis olude sunnil samaaegne) ja kusagil eksisteerivate strateegiliste suuremate plaanide sees käituda vastavale kohale sobivalt – taktikaliselt.

Töö algne eesmärk oli jälgida tervet saart kogu tema kaitsealuse ja kaitseta looduse, kultuuri- ja olmeväärtuste ning inimasustuse kooskõlas, kuid õnneks ilmnis kiirelt, et selline interdistsiplinaarsus ei mahu antud kursuse lõputöö mahulistesse raamidesse. Teistpidi vaadates selgus, et ka ruumiliselt on terve saar selleks liiga suur. Lisaks veel see, et lähenemisviisid ja rõhuasetused samuti ei ole tavapärased. Kuid arvan, et silme ees olev eesmärk – jätkusuutlik ja kohatundlik asustumuster – on küll kursuse lõputöö raamides.

---

¹ **Lehari, Kaia.** Place and Location III. Island. Eesti Kunstiakadeemia. Tallinn 2003

SAAR

Eesti oludes on „saar“ üsnagi dünaamiline mõiste – kohtades, kus maakerge on üle 2 mm aastas, saari sulab maaks ja tekib merest. Ühe võimaliku allika järgi on Eestis 1521 meresaart kogupindalaga 4135 km². Neil on paikkonniti ja looduslike omaduste tõttu erinevad nimetused: laiud, kared, nasvad, maad, lood, karid. II maailmasõja eelse rootslastest elanikkonna tõttu on paljude saarte nimed ka vaid rootsikeelsed.²

Saari on rohkem rahutuma maakerkega aladel ja seal, kus vana pinnamood on liigestatum. Alad, kus maakerge on nullilähedane ja rannajoon püsinud kauem ühe koha peal, on saarevaesemad.

Strateegiliselt mõeldes on lähtekoht see, et saarel, kus on olnud püriasustus ja sellest tulenenud elamiskultuur, on tingimata vaja, et asustus jätkuks. Seda on vaja, et aastasadadega juurutatud inimese ja keskkonna omavaheline mõistlik koostoimimine – see tasakaal – alles jääks ja edasi kanduks. Inimtegevuse tõttu saarel esinev liigiline mitmekesisus kaob ilma mõõduka sekkumiseta kiirelt, ning see tähendaks looduskeskkonna vaesestumist. Inimkeskkonnast rääkides – püriasustus võimaldab pehmeneda nii looduse mõjusid (üleujutused, tulekahjud, mõne loomaliigi vohamine jne) kui ka vallatut inimfaktorit (tuulepeadest rändurite kujul näiteks).

Kuidas, kui palju, ja mis järjekorras – see on juba **taktikaline** küsimus.

---

² **Keskpaik**, Aado; **Pank**, Maret; **Salong**, Heli. Eesti väikesaared. Koolibri 2009

KESSELAID

Algus

Kesselaid on üks osa Siluri ajastul (443–416 miljoni aasta eest) Paleobalti mere põhjaserval moodustunud ligi 400 km pikkune rifivööndist, mis algab Gotlandi saarelt, kulgeb edasi Läänemere põhjas, siis piki Saaremaa ja Muhu põhjarannikut ning Matsalu-Kasari madaliku lõunapiiri kuni Kaismani. Moodustumise põhjuseks oli Baltika kratooni (mandrituum, vana mandrilise maakoorega tasandikuline ala, mis kunagi geoloogilises minevikus esines ürgmandrina; tänapäeva geoloogilise struktuuri tähenduses kasutatakse ka nimetust platvorm) kokkupõrkamine Laurentia ürgmandri servaga praeguse Gröönimaa kohal³. Täna liigitatakse see rifivöönd üheks Balti klindi alalõiguks⁴ (vt. LISAD: Pilt 1).

Ajaloolised pidepunktid:

1458. a kirjapandud ürikus oli laid 15. sajandil veel asustamata. 16. sajandiks oli saarel kaks talu. Asukoht mandri ja saarte vahelise teekonna keskel on laiule andnud nii nime kui ka mõne huvitavama funktsiooni (nt talikõrts). Laid on olnud omaette vald ja ka naabervaldade koosseisus. 1930. aastate lõpus oli Kessel 5 talu ca 50 elanikuga. Sõjajärgselt on saar olnud tihedais kolhoosisidemeis Muhumaaga, kuni 1963. aastal mitmete põhjuste kokkulangemisel tühjaks jäämiseni. 1993. aastast elab laiul üks pere. (pikemalt vt LISAD: Kesselaiu ajalooline lühiülevaade).

Olukord

Käesolevas uurimuses vaatluse alla tulev koht ei ole mitte terve saar, vaid Kesse külas asuv Jaani-Aadu talu (või õigemini see, mis talust järgi on).

Saare skeem (vt LISAD: Saare skeem)

Küla skeem (vt LISAD: Küla skeem)

Talu skeem (vt LISAD: Talu skeem)

---

³ Nestor, Heldur; Soesoo, Alvar (koostajad). Silur Eestis. GEOGuide Baltoscandia, 2006

⁴ Suuroja, Kalle. Põhja-Eesti Klint. Eesti looduse sümbol. Tallinn 2006

PROTSESS

Eelmärkus: järgnevalt toodud etappides on ühte tervikusse köidetud mõned juba toimunud sammud ja käesoleva töö tegemise käigus tekkinud protsessi tervikpilt, mis on kaugelevaatavam, idealistlikum.

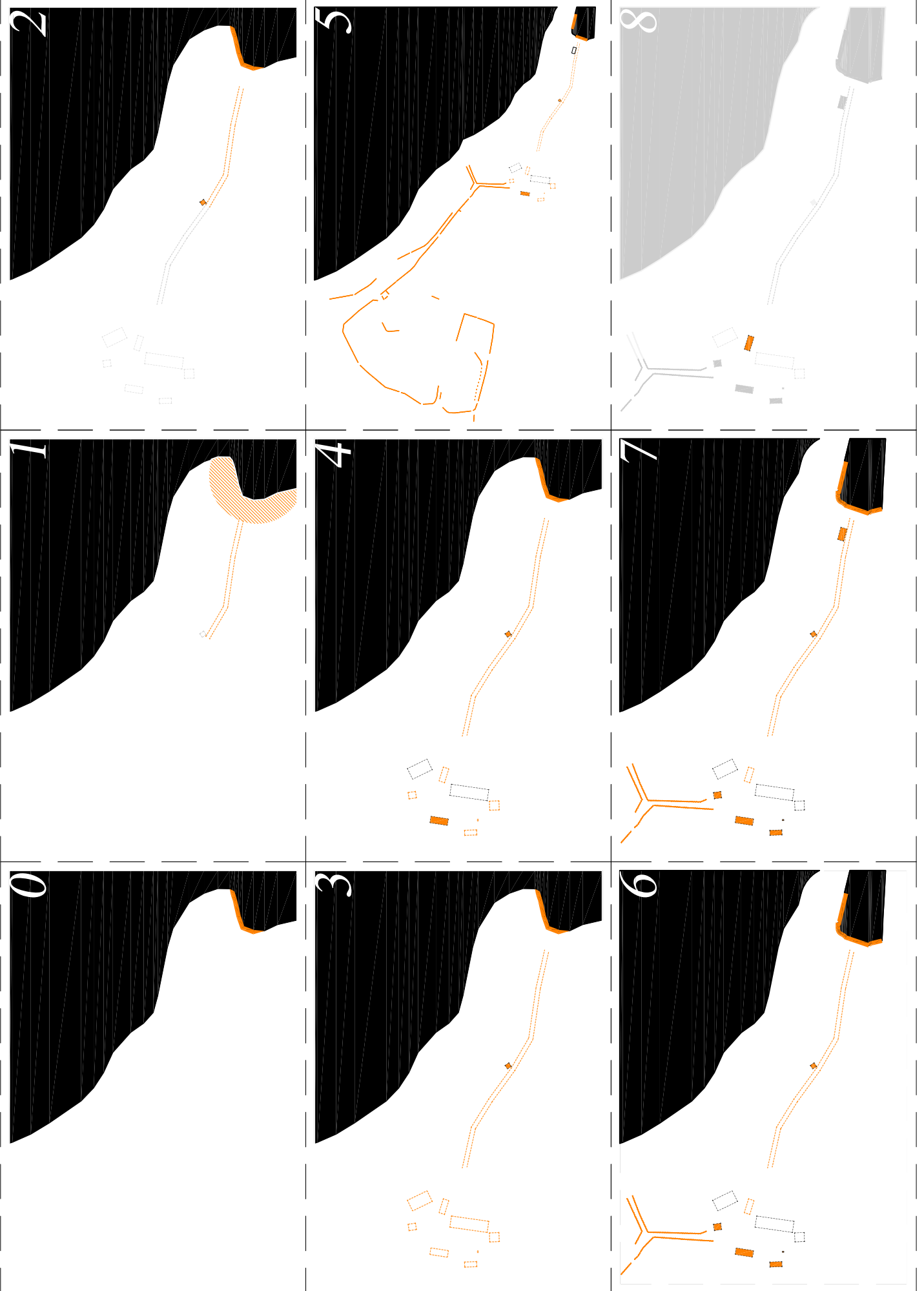
Pidepunktid – olemasolevad elemendid

MERI	KAEV
RAND	ÜHENDUSED KÜLAGA – KÜLATÄNAV
RANDUMISKOHT	TALUSISESED ÜHENDUSED – SAUNATEE
TUULIK	SAUN/PAADIKUUR
VANA ELUMAJA	KELDER
UUS ELUMAJA	VÄIKE AIT
AIT	TÕLLAKUUR
SEPIKODA	

I etapp – saabumine kohta, kus olemasolev/varasem/senine/ajalooline struktuur on vaevu märgatav. Olulisim - **juurdepääs** ehk lähim randumispaik – olemasolev Rõugi (Rõuge) lauter. Esmane asustamistegevus toimub randumiskoha läheduses. Tuleb valida – kas panustada kapitaalsemasse paadisadamasse ja jätta esmane eluase primitiivseks või astuda kohe ka järgmine samm asustamisel.

II etapp – kaalutlustel, et pisut kapitaalsema paadisadama lõhuks sügis-talvine-kevadine meri niikuinii ära, oleks mõistlikum panustada esmasesse püsivamasse eluasemesse. Tekib uus valik – kuhu ehitada ja kuidas saada energiat ehitamiseks ja elamiseks? Lahenduseks võiks olla ehitustehnoloogiate, asukoha ja energiatootmisviiside osav kombinatsioon – talustruktuuris taluõue ja sadama vahel oleva kunagise pukktuuliku (märgilise tähendusega energiatootmisvahend) asukohale rajatav **uus tuulik**. Vorm/maht pukktuulikult, kõrgel kadakatest varjamata katusel on „uue energia“ tootmise vahendina päikesepaneelid.

Ehitusaegse „energiavaakumi“ leevendamiseks, kohapealse keskkonna säästmiseks ja kohapealsetele loodustingimustele vastava ehituskvaliteedi tagamiseks peaks valmistama tuuliku vastutusrikkamad osad mandril spetsialistide poolt ja seejärel toimetama meritsi suurte tükkidena kohale, kus toimuks montaaž ning viimistlus.

III etapp – talustruktuuri avastamine, **nähtavaks tegemine**. Eesmärk on saada teada, mis on olemas, ja mis seisukorras see on. Taastatakse ühendustee randumiskoha ja talu vahel ning puhastatakse kivihunnikud võsast ja prahist. Selle käigus saavad kivihunnikud leidude, vanade kaartide ja plaanialüüsi tulemusena „nimed“ – muutuvad hunnikutest millegi varemeteks ja asemeteks. Tekib talu plaan.

IV etapp – taluõue asustamine. Talus on olnud kolm suuremat maja: **vana elumaja** (rehemaja), **uus elumaja** ja **ait**. Võttes arvesse jõukohasust ja tulevikupotentsiaale otsustatakse kõigepealt aida asukohta eeldatavalt analoogse mahuga hoone kasuks. Vana ja uue elumaja asemed jäetakse ootele, kuni ümbrus edasi areneb, potentsiaalid selgemini avalduvad ja ehitus jõukohasemaks muutub. Et tegevuse raskuskese on liikunud randumiskohast ja tuuliku juurest taluhoovi, siis otsustatakse eelistada püsivama sadama ehitusele uue aida ehitust (toimub tuulikuga analoogse ehitustehnoloogiaga: üks osa aja-, kvaliteedi- ja keskkonnakaalutlustel mandril, palgid aga toodaks kohale iidsel teel - palke parvetades üle väina ning ehitatakse kohapeal palkehitusele kohaste võtetega).

V etapp – talu **ühendused** külaga / küla ühendused saarega / saare ühendus mandriga. Olemasolevad ühendused hakkavad elu piirama – võetakse ette talu külaga ja küla saarega ühendavad kiviaedadega külatänavad, mis muudetakse läbitavaks ning samaaegselt rajatakse olemasolevasse randumiskohta uus paadisadam, mis tänu külatänavatele muutub väravaks kogu saarele.

VI etapp – **talukompleksi sisemised ühendused** ja tähendused. Kui III etapis said hunnikud struktuuri avastamise läbi millegi varemeteks, siis nüüd tekivad varemetele uued kasutused. Kunagise sepikoja varemete vahel leiab koha kalasuitsutamise staap suitsuahju ja muu vajaliku atribuutikaga – varemed on kasutuses ja jäävad ootele. Vana kaev puhastatakse ja pannakse kuni uue kaevu valmimiseni võimalust mööda tööle. Hiljem võib muutuda näiteks „külmkapiks.“ Kasutusse võetakse ka väikese aida varemed. Vana elumaja, uue elumaja ja

tõllakuuri varemed, kui kõige maalilisemad, jäävad teiste vahele oma aega ja uusi mõtteid ootama. Keset õue oleva uhke Muhu keldri varemeid aga vaatame hiljem lähemalt.

VII etapp – tagasi **randa**. Kuna paadisadama kasutus on muutunud veidi aktiivsemaks ja lähedale on seetõttu pikemas perspektiivis vaja asukate füüsilist lähedalolekut ja paadi maapealset infrastruktuuri, otsustatakse randa talust sadamasse tuleva tee otsa kunagise sauna või paadikuuri asemele rajada saun ja paadikuur. Arvestades majakese autonoomsusega, turvalisuse vajadusega ja randujale „esimeseks saarel nähtavaks majaks olemisega“ kavandatakse majake iidsete funktsioonidega (saun+paadikuur), asukohast väljakasvava vormi ja materjalikäsitlusega kuid kavandamis- ja ehitamistehnoloogiliselt ning energiasäästlikkusest tänaste tippvõimaluste kohaselt.

KELDER

Asustusprotsess jõuab järjega keldrini. Kuna kelder on talus ainuke säilinud ehitis (on olemas seinad ja võlvlagi/katus) ja et selles Eestimaa osas on sellised keldrid olnud taluõue kese ja uhkus, on põhjust seda pisut täpsemini vaadelda ja käsitleda. Et aga käsitleme kohta protsessina ja selle käigus ei tea lõpptulemust ette, siis ei saa täna öelda ka mineviku keldrile tulevikus sobivat funktsiooni, millest tulenevalt on keldriga ettevõetavad sammud järgmistes piirides:

- Piisavalt palju, et kehand säiliks tulevikus tehtavate targemate otsusteni
- Piisavalt vähe, et tänased otsused ei oleks pöördumatud ja ei halvaks tuleviku võimalusi

Olukord

Keset taluõue asub kelder. Kogu keldriehitise laius ca 4m ja sügavus on ca 10m, sellest ca 3m on esik. Keldri esiseina varemetest on näha, et tegemist on olnud eesrindliku Muhu kivehitusmeistritele omase käekirjaga keldriga – tahatud paekivi ja raudkivi hambuline konstruktiivne ornament⁵. Materjalikasutus viitab 19. sajandi algusele ja sellele järgnenud

---

⁵ **Tihase**, Karl. Eesti talurahvaarhitektuur. Tallinna Tehnikaülikooli kirjastus. Tallinn 2007 (esmatrük: kirjastus Kunst, Tallinn 1974) lk. 288

ajale, nagu ka kivist võlvi siduv lubja-liiva mördi kasutamine, mis just selle aja paiku jõudis kohalike ehitusmeistrite kasutusse. Sellise materjalikäsitlusega keldreid tehti Muhu ehitusmeistrite poolt umbes 19. sajandi viimasest veerandist kuni II maailmasõjani⁶, (veidi varasemad on üleni tahatud paeplaatidest esiseinaga keldrid). Et esisein oli enamasti keldri ainus ehitatav sein ja see avanes enamasti talu õuele, siis oli sellele ka vastavalt tähelepanu pööratud. Tihti oli ukseava silluseks dekoratiivselt töödeldud võimas sillus, millesse ka ehitamise aastaarv raiuti⁷. Erilise hoolikusega tehti ka keldrile uks – see tehti võimalikult tihe ja oli tihti vooderdatud laudadega. Nii silluse kui ka ukse kohta andmed puuduvad, konkreetseid tahatud kive ei olnud läheduses leida, küll aga oli esiku võlvlaekive.

Välisukse taga asub esimene ruum – esik, mis kaitses tagumist keldriruumi talvekülma eest. Keldriruum asub esikust ca 60 cm madalamal, selle jaoks on keldriruumis olnud tõenäoliselt trepp. Välisukse paest lävepakk on esiku põrandast omakorda ca 60 cm kõrgemal, trepi olemasolu võib jällegi vaid oletada.

Keldriruumi katab paekivist laotud võlv, mis on ukse pool hakanud läbi vajuma. Tagapool on läbivajumist vähem, ilmselt on uksepoolne läbivajumine seotud esiku kivivõlvlae (mille jäljed on seinast võlvi alguseks üleminekul veel näha) „kadumisega“: esiku ja keldriruumi võlvlaed võisid töötada terviksüsteemina (vt LISAD pildid 2-4).

Esmane tegevus

Et võimaldada keldrile tagasi anda väärikat kohta keset taluhoovi, peaks:

- Esmalt kindlustama tellingutega varisemisohtliku keldrivõlvi. Seejärel on võimalik minna keldrisse sisse ja uurida näiteks põranda olemasolu ja seisukorda (praegu katab põrandat peen paeklibu).
- Teiseks – kui võlv on seest kindlustatud, saab keldri katusest asuda muldkatet eemaldama. Miinimumprogrammi järgi peaks eemaldama vaid keskmise osa muldkatte, et saaks olemasolevaid võlvikive tagasi võlviks sättida (kivid enne nummerdada ja üles märkida, vajadusel kasutada esiku võlvikive täiendusteks ja

---

⁶ **Habicht**, Tamara. Rahvapärane arhitektuur. Kirjastus Kunst, Tallinn 1977. Lk. 74 ; **Saron**, Juta (koostaja). Muuseumijuht. Eesti vabaõhumuuseum 2005

⁷ **Tihase**, Karl. Eesti talurahvaarhitektuur. Tallinna Tehnikaülikooli kirjastus. Tallinn 2007 (esmatrük: kirjastus Kunst, Tallinn 1974). Lk. 288

asendusteks. Seejärel saab muldkatte tagasi panna. On aga võimalik, et kelder leiab kunagi reaalsemat kasutust. Sel puhul peab nii muldkatet kui võlvi põhjalikumalt kohendama. Kuna aga talustruktuuris on toimunud muutusi seoses meresuuna tähtsustumisega, on tõenäoline, et uus taluõu areneb hoopis keldri taha ja seega ka orgaaniliselt keldri murukatuse peale, võib keldri enda funktsioonist olulisemaks muutuda tema katuse vastupidavus. Ent seda on täna veel vara öelda.

- Kolmandaks – peaks konserveerima keldri esikuruumi seinad koos võlvi algusega, sest on tõenäoline, et see jääb avatud ruumiks – võlv on seotud keldri esiseina võlviga, kummagi kohta aga pole piisavalt infot ega säilinud tükke. Sel juhul tuleb uurida esiku põrandat (mis on, nagu keldri omagi, paeklibu all), eesmärgiga leida lahendus võimalikule vihmavee voolamisele keldrisse.

Kokkuvõttes – Muhu kelder on olnud talu ehe oma keskse positsiooni ja dekoratiivse esiseinaga, kuid täna on raske sellele mingit sobivat funktsiooni välja pakkuda. Pigem peaks antud juhul lähtuma kogu talu üldisest uuesti toimima hakkamise meetodist – teha kaalutletult samme, mis on kõige pakilisemad ning samal ajal konserveerida muud olulised talustruktuurielemendid ajaks, mil ehk ollakse targemad ja mõeldakse teisiti ja leitakse pädev lahendus.

KOKKUVÕTE

Väikesaarte teema on järk-järgult aina aktuaalsemaks muutunud. Sellega on tegeletud nii looduskaitsealiselt (näiteks Säätva Eesti Instituudi ja Keskkonnainfo uuringud, väljaanded), loodusmälestiste külje pealt (näiteks Geopark Saaremaal geoloogiliste loodusmälestiste kaitsmiseks ja teadvustamiseks), turismi arendamise pilguga (näiteks regionaalsed turismi arengukavad), administratiivselt (näiteks Eesti saarte arengukavad, Eesti Saarte Kogu, Püsiasiustusega väikesaarte seadus) kui ka kultuuripärandi seisukohalt. Käesolevas töös üritasin samale teemale vaadata saareelaniku seisukohalt – inimene, kes tegelikult on püsiasiukana esmane ja tihti ka ainus „täidesaatev ja järelevalvav instants“ saare eraldatud keskkonnas.

Tagantsundivaks jõuks olid ühelt poolt mitmed ilmnunud distsipliinidevahelised mõttekonfliktid ja teisalt konkreetse teema ja asukoha põnevus. Protsessi alguses visandasin laiema strateegilise raami, hilisemad astmed on aga juba puhtalt taktikalised selle laiema raami sees.

Taktikaliste sammude puhul lähtusin positsioonist, et loomulikult tuleb arvestada olemasolevat, kunagi kasutuses olnut, mõista selle põhjust (eriti oluline siin ekstreemses saareolukorras, kus tihti ei ole võimalust vigade paranduseks), kuid just selle sama äärmuslikkuse tõttu tuleb igat sammu, olukorda, mineviku jälge vaadata mitmete tegurite koosmõjuna ning eriti oluliseks tõuseb see, mis järjekorras miski juhtub.

„Pärandikorraldajast peaks saama aednik, kes otseses ja kaudses mõttes räägib oma asumis maastiku, hoonete, inimeste ja muude olenditega läbi, muidugi ka manipuleerib, kaupleb ja avaldab survet, vajadusel piirab ning suunab, kuid ei tahagi kunagi saada ainuvalitsejaks. Sest „täiusliku asumikoosluse põhilised säilitavad suhted on sümbioosisuhted, arendajaks on nõrgad konkurentsisuhted““.⁸

Nagu sissejuhatuses mainitud, ei püüdle käesolev töö suurematele üldistustele, vaid vastupidi – proovib mõtestada ja juhtida ühte konkreetset protsessi. Juba osutatud liigirikkuse tähtsust arvestades tahab töö olla üheks uueks avastatud „liigiks“.

---

⁸ **Parts**, Priit-Kalev. Agul ja klassitsism – pärandiökoloogia poole (kogumikus Ehitaminemiljööväärtuslikel rannaaladel). Muhu 2009. Tsiteeritud on mõtet Tõnu Ploompuu artiklist Asumiökoloogia. Akadeemia nr 1-2, 1990

KASUTATUD ALLIKMATERJALID

Habicht, Tamara. Rahvapärane arhitektuur. Kirjastus Kunst, Tallinn 1977

Keskpaik, Aado; **Pank**, Maret; **Salong**, Heli. Eesti väikesaared. Koolibri 2009

Lehari, Kaia. Place and Location III. Island. Eesti Kunstiakadeemia. Tallinn 2003

Nestor, Heldur; **Soesoo**, Alvar (koostajad). Silur Eestis. GEOGuide Baltoscandia, 2006

Parts, Priit-Kalev. Agul ja klassitsism – pärandiökoloogia poole (kogumikus Ehitaminemiljööväärtuslikel rannaaladel). Muhu 2009

Saron, Juta (koostaja). Muuseumijuht. Eesti vabaõhumuuseum 2005

Suuroja, Kalle. Põhja-Eesti Klint. Eesti looduse sümbol. Tallinn 2006

Tihase, Karl. Eesti talurahvaarhitektuur. Tallinna Tehnikaülikooli kirjastus. Tallinn 2007 (esmatrükk: kirjastus Kunst, Tallinn 1974)

Käsikirjalised allikad

Rehepapp, Ülo. Kesse. Kallaste Kopli Ülo Rehepapp. Oktoober 2007 (läsikiri autori valduses)

Interneti allikad

www.mv.hiumaa.ee/uploads/File/arengukavad/laane_eesti_turismikava.pdf

<http://www.muhu.ee/oigusaktid-dokumendid/valla-arengukava.html>

http://www.viimsivald.ee/public/Prangli_AK_10_08_final_.pdf

<http://kasulik.info/wlex/VSaarS>

http://www.keskkonnainfo.ee/publications/4245_PDF.pdf

<http://www.seit.ee/failid/39.pdf>

<http://www.klint.envir.ee/klint/est/4.html>

LISAD

Pilt 1. Balti klint ja selle osad (www.klint.envir.ee/klint/est/4.html)

Pilt 2. Kelder

Pilt 3. Kelder

Pilt 4. Kelder

Pilt 5. Massiivse kivilao stiilinäide – jõuline ja tundlik samaaegselt

Pilt 6. Külatänava stiilinäide. Foto kohast, kus kitsas tänav muutub laiaks „väljakuks“, keskel naabertalu tuuliku ase.

Kesselaiu ajalooline lühiülevaade,

Väljavõte raamatust Eesti väikesaared:

Kesselaid on Väinamere laidudest vanim ja kõrgeim. Loodes ja põhjas, osaliselt veepiirilt või rannikutasandikult pangana kerkiv saar ulatub rohkem kui 15m üle merepinna. Põhjast lõunasse maapind madaldub, rannatüüpidest esineb nii pank-, klibu-, kamardunud kui ka moreenranda. Rannal ja madalas meres on mitmel pool rändrahe. Kesselaiu pinnamoe põhijooned tulenevad sealse paealuspinna iseloomust. Laiu kõrgeimas, loodeosas, lasub pealmise paekihina korratu konarliku välispinnaga ja selge kihistusega urbane dolomiit, mis on väga kõva. See kivi, mida nimetatakse biohermseks dolomiidiks või ka rahkjaks paeks, on kujunenud Vanaaegkonna mere korallrifina. Rahkjast paest „rusikas“ suutis läbi jääaegade vastu seista põhjast ja loodest pealetungiva mandrijää kulutusele. Kesselaid on üks osa Gotlandi - Lääne-Eesti Siluri klindist, mille kogupikkus on umbes 500km. Sellele klindile on taolised loode-kagu-suunalised mandrijää liikumissuunda orienteeritud biohermiga kõvikud iseloomulikud. Kesselaiuga on võrreldavad endised saared Kirblas ja Lihulas.

Kesse pank kulgeb tänapäeva rannajoonel kuni 10m kõrgusena umbes 300m pikkuselt.

Ligi poole Kesselaiu pinnast hõlmab lookadastik, lääneosa katab aga kehvast pinnasest hoolimata sellele saarele nii iseloomulik kuusemets. Loodes üksikute kadakate keskelt sirgivate kuuskedega algav Panga mets muutub lõuna pool järjest tihedamaks. Kroonides järsku veepiirilt kerkivat kollakashalli pangajärsakut, kujundab ta Suures väinas seilaja jaoks Eestis ainulaadse maastikupildi.

Kuusik jätkub ka pangast lõuna pool. Kuni Hännä sääreni ulatuv metsaosa kannab Hännä metsa nime. Kogu Kesse kuusik esindab meil kunagi laialt levinud, inimtegevuse tagajärjel aga tänapäeval haruldaseks muutunud metsatüüpi – loometsa. Hännä metsa idapoolse serva ja põlluaedade vahel on saare ainus kasetukk, mida lihtsalt Kasemetsaks kutsutakse. Kesselaiu kesk- ja idaosas on kohati poole meetri tüseduseni küündiv mullakiht võimaldanud põldu harida.

Laiu taimeestik on liigirikas. On leitud ligi 400 soontaimeliiki, millest 27 on kaitsealused. Eriti tähelepanuväärsed on 17 käpaliste liiki ehk orhideed. Laiu põhjaosas kasvab ka haruldane ussikuuseks nimetatav kuuse vorm. Ussikuuse omapära seisneb selles, et tema esimese järgu okstel ei arene kõlgmisi pungi, mistõttu peaaegu puuduvad ka teise järgu oksad, välja arvatud mõni harv juhus. Selle tagajärjel moodustuvad kuuskedel eeskätt tipust välja kasvavad väga pikad väänlevad usjad või vitsjad oksad, millest tuleneb puu nimetus nii eesti kui ka mitmes muus keeles.

1458. aastast pärit andmete põhjal Kesselaiul veel elanikke ei olnud. 16.-17. Sajandil oli seal kaks talu, edaspidi asustus laienes. Üle Suure väina kulgenud taliteel asuvas Kesses on peetud talikõrtsi ja on olnud külakool. Aastatel 1866-1892 oli Kesselaid omaette vald Muhu kihelkonnas. 17. Sajandil läks Kesselaid Muhus Võlla mõisa asutamise viimase omandusse. 1807. Aastal aga eraldati saar Võlla mõisast (ametlikel andmetel müüdi, rahvapärimuse järgi anti kaardimänguvõla katteks) ja seal moodustati pisikene Kesse mõis, mis eksisteeris Eesti Vabariigi alguseni.

1930. aastate lõpus oli Kesse külas viis talu, lisaks üks vabadikukoht ja majakavahi maja. Laiul elas ühtekokku umbes 50 inimest.

Väike küla oli läänesaartele tüüpilise ilmega. Pikad rookatused puithooned asusid kõrgete lehtpuude vilus. Õuesid ja külatänavat ääristasid kiviaiad saare külastajate hinnangul vääriskimist hoonete puhtus ja kord. Mererannal olid puktuulid. Kiviaiad kaitsesid põlde ja saare ainukest heinamaatükki kõikjal vabalt ringi liikuva karja eest. Ka kiviaiaga piiratud juurviljaaed oli rajatud laiul põhjaossa pangajärsaku alla, kus oli rohkem niiskust kui mujal. Et heinamaad oli väga vähe, tehti heina põhiliselt mandrilt, Virtsu mõisale kuulunud heinamaadelt. Paatide sadamakohad olid Rõugi sääre juures ning nuka sääre juures varjulises Kesse abajas, kus Suursäär moodustab loodusliku muuli. Kesse kuulub Muhu kihelkonda. Keslased, nagu nad end nimetasid, olid Muhu päritolu, rääkisid muhu keelt ja kandsid muhu rõivaid. Nagu Muhuski, kandsid naised kuni II maailmasõjani iga päev rahvariideid. Sõja lõppedes oli Kesses järel paarkümmend elanikku. 1951. Aastal tekitas kolhooside moodustamine olukorra, kus töökohustuslikud mehed kuulusid kalurikolhoosi, paar samaealist naist aga põllutöölisena põllumajanduskolhoosi. Seejuures asusid mõlemad kolhoosid üle mere Muhus. Naised, nagu saartel ikka, said küll enamiku põllutöödega hakkama, kuid kolhoosivilja peksmiseks pidi rahvast Muhust tooma.

Keslased sellisest elust suurt ei pidanud ja hakkasid laiult lahkuma. Kooli lõpetanud noored enam tagasi ei tulnud. Tööealised lahkusid teenistust otsides kes Virtsu, kes Muhusse. 1950. Aastatega Kesselaid tühjenes. Viimane põliskeslastest vanapaar lahkus 1963. Aastal ja siis jäi sinna elama vaid Muhust pärit majakavahi. Ümberasumine, nagu rahuajale kohane, oli põhjalik. Majad võeti koost lahti ja pandi püsti taas uues elukohas. Muhu kolhoos kasutas Kesselaidu hulk aastaid mullikate suvekarjamaana, kusjuures loomad viidi sinna paatidega. Hiljem loobuti ka sellest kasutusest. Tänapäeval elab Kesses üks pere – 1993. Aastal viimase majakavahina Kesselaiule elama tulnud Urmas Vatter koos abikaasa Elsaga. UV tegutseb aastast 2007 saarevahina, hoolitsedes selle eest, et laiul külalised järgiksid tuleohutusnõudeid ega ei jätaks prügi maha. Ta peab saarel ka lihavesiseid, kes hooldavad rannaniituseid ja, tehes heina mahajäetud põldudel, hoiab neid umbe kasvamast. Viimastel aastatel on hakanud endisele külaasemele tekkima suvitusasustus.

Eesti üldsuse tähelepanu alla sattus Kesselaid 1920. Aastate algul. Kuna arvati, et laiul leidub väärtuslikke kivimeid, sealhulgas isegi litograafilist kiltkivi, otsustas Eesti valitsus kivi murdmiseks rajada sunnitöövangla. Ajutiselt sinna toimetatud rühm vange tegi isegi proovitöid. Mõne aasta jooksul selgus siiski, et Kesselaiul haruldasi kivimeid pole ning laid jäi „kurjategijate saareks“ muutmata. Kohalikud inimesed, keda oli tahetud Kesselt ümber asustada, võisid rahulikult edasi elada.

Kesselaiul asuvad Suure väina olulised meremärgid. Esimesed – puitsõrestiktornid – püstitati laiule 1879. Aastal. Need juhatasid päevamärkidenähtudele turvalist teed läbi Kumari laiul ja Muhu saare vahelise merekitsuse. Sihttulepaagid võeti kasutusele aastal 1885. Sellest ajast alates peeti saarel majakavahi ametit. Tulepaake on korduvalt ümber ehitatud, alates 1997. Aastast on nad aga automatiseeritud ja töötavad päikesepatareidel. Praegune Kessu liitsihi alumine tulepaak pärineb 2000. Aastast. 9 m kõrguse tulepaagi tipus paiknev tuli asub merepinnast 12 m kõrgusel. Kessu liitsihi ülemine tulepaak pärineb 1953. Aastast. Selle, 18-

meetrise tulepaagi tuli asub merepinnast 23 m kõrgusel. Lisaks tulepaakidele asub kesselaiu põhjaosas veel päevamärk.

Kunagisest mõisast on säilinud laiu lõunaosa metsas sammaldunud varemed, tervena on alles võlvid mõisakelder.

Kesselaiule sab kohalike kalurite abiga Virtsust või Muhust Lalli sadamast.

Kesse pank ja 60 ha metsa võeti looduskaitse alla juba 1938. Aastal. Siis keelati pangal paasi murda, kuhjata kive ja klibu, püstitada ehitisi ja muul viisil paiga ilmet muuta. Nõukogude ajal kaitserižiimi ei olnud. Alles 2004. Aastal võeti kogu saar maastikukaitsealana looduskaitse alla.

Kaitseala eesmärk on haruldaste ja teadusliku väärtusega aluspõhjakivimite, rannaastangu ja seal paikneva lookuusiku, haruldaste taimeliikude ja poollooduslike koosluste säilitamine ja kaitse. Kesse pank kuulub geoloogide hinnangul Lääne-Eesti kõige uhkemate ja huviväärsemate klindilõikude sekka. Lisaks teaduslikule väärtusele on see ka esteetiliselt omapärane. Teatud nurga alt vaadatuna on pangas näha omapärane inimnäo sarnane profiil, mida kutsutakse Kesselaiu valvuriks ja Kesse vaimuks. Valvurit on võrreldud ka Lydia Koidula profiiliga.

Kesselaiule on rajatud tähistatud ja infotahvlitega varustatud matkarada, mis juhatab kõigi olulisemate vaatamisväärsuste juurde.

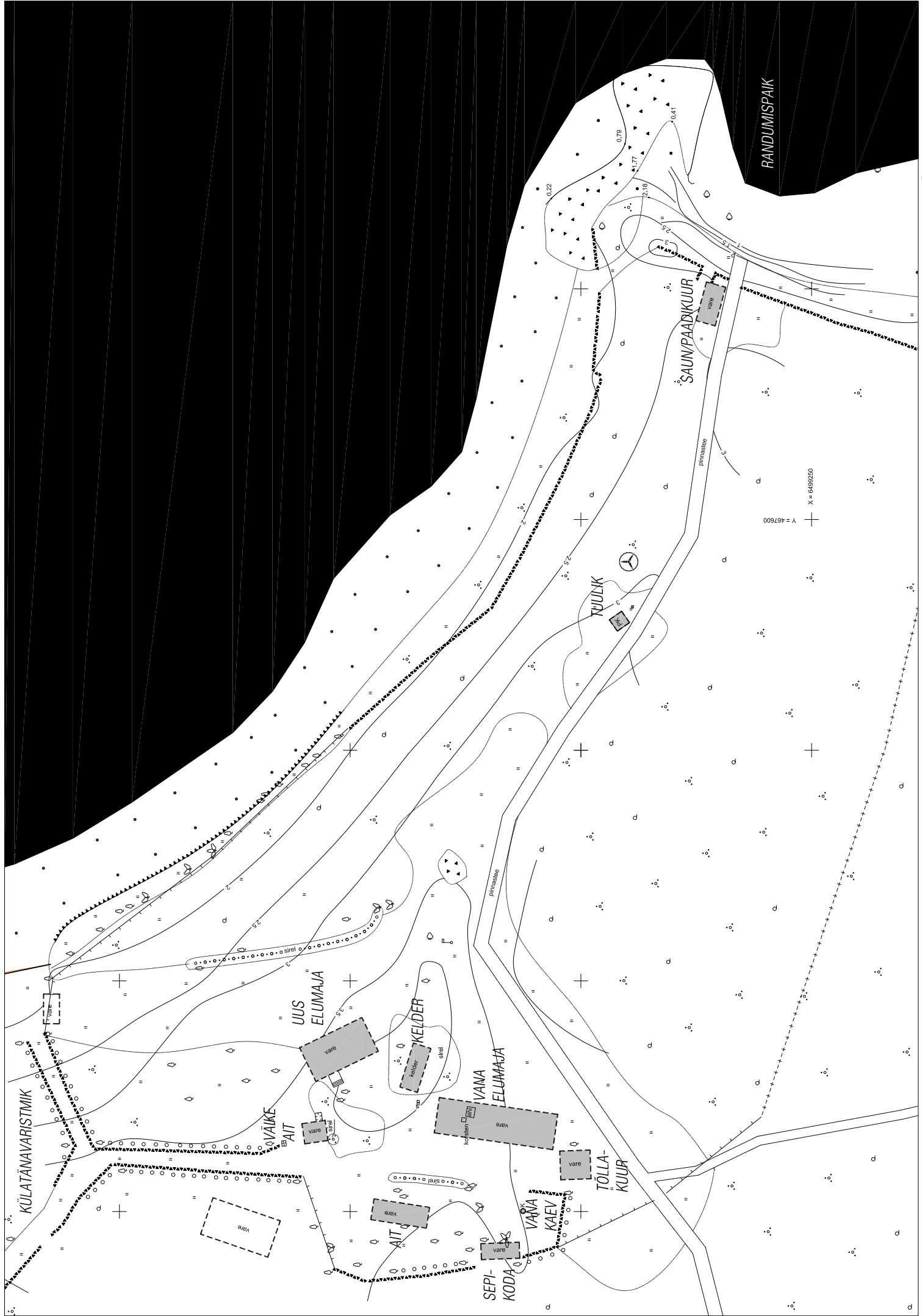
Pilt 7. Kesselaiu skeem (et.wikipedia.org/wiki/Kesselaid)

Pilt 8. Kesselaiu ortofoto (www.maaamet.ee)

KÜLATÄNARISTMIK

UUS ELUMAJA

VAIKE AIT

KELDER

VANA ELUMAJA

VAANA ELUMAJA

VAANA KAEV

TOLLA KUUR

SAUN/PADIKUUR

TULUK

RANDUMISPAIK

X = 6499250
Y = 467600